

В. І. ЦИМБАЛЮК

Валерій Іванович Цимбалюк, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри Національного університету водного господарства і природокористування

РОЛЬ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ПИТАННІ ОЦІНКИ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ОСОБИ

Сучасна юридична практика достатньо часто, виконуючи свої завдання, потребує проведення досліджень психічного стану певних осіб (потерпілих, підозрюваних, слідчих, цивільних відповідачів) та ін. Зокрема, застосовуючи виключення чи пом'якшення кримінальної чи іншої відповідальності душевнохворого обов'язково необхідно провести обстеження стану розумової діяльності та розумових здібностей за участю відповідних спеціалістів чи фахівців з метою оголошення справедливого рішення чи вироку суду.

Саме тому юриспонденція не може якісно розв'язати свої завдання (особливо вирішуючи питання психічного стану осіб, виключення чи пом'якшення кримінальної чи іншої відповідальності душевнохворого та інших) без психіатрії.

Метою статті є теоретичне та легальне визначення категорії «психіатрична експертиза», з'ясування ролі судової психіатрії в питанні оцінки психічного стану особи.

Різні питання проведення судової експертизи (зокрема й судово-психіатричної) стали об'єктами досліджень таких науковців: В. М. Абрамової, Г. О. Аубакірова, Р. С. Белкіна, І. Г. Вермеля, А. І. Вінберга, Г. Л. Грановського, І. М. Каплунова, Н. І. Клименка, Л. В. Кочневої та інших. Дослідження ролі судової психіатрії, як інструменту з'ясування питань з приводу психічного стану особи носить фрагментарний характер, а отже, є актуальним науковим пошуком.

Судова психіатрія є спеціальним відокремленим інститутом науки психіатрії, що покликана розв'язувати особливі специфічні завдання. Психіатрія та судова психіатрія мають схожі методи дослідження та здебільшого вивчають тотожні об'єкти дослідження (різні форми та види психічних хвороб). Різняться ж ці науки своєю метою та завданнями, що перед ними стоять.

Основним завданням судової психіатрії є дослідження психічних хвороб, що можуть мати місце в цивільному та кримінальному процесі.

Головна особливість судової психіатрії полягає в тому, що в своєму практичному розрізі вона тісно взаємопов'язана із юриспонденцією.

Під час юридичної практики достатньо часто стає необхідним проведення досліджень психічного стану певних осіб (потерпілих, підозрюваних, слідчих, цивільних відповідачів) тощо.

Ні для кого не є секретом, що застосовуючи виключення чи пом'якшення кримінальної чи іншої відповідальності душевнохворого обов'язково необхідно провести обстеження стану розумової діяльності та розумових здібностей за участю відповідних спеціалістів чи фахівців з метою оголошення справедливого рішення чи вироку суду¹.

Юристи різних спеціалізацій повинні володіти психіатричними знаннями, а навчальна дисципліна «судова психіатрія» має викладатись у всіх навчальних закладах, де готують юристів.

Суддя, прокурор, слідчий, адвокат повинні вміти якісно та ефективно застосовувати фахові знання спеціалістів інших галузей, зокрема судових експертів-спеціалістів².

Юрист-практик має на достатньому рівні володіти знаннями психології, адже саме при їх використанні та застосуванні можливо виявити, дослідити, розкрити злочин, а також здійснити профілактичні заходи щодо його попередження. Саме використання таких знань надає можливість встановити формування злочинного умислу, мотив вчинення злочину і деяких інших елементів та ознак складу злочину.

Завданням судового психіатра є не лише встановлення факту наявності психічного розладу та діагноз, а й визначення, чи психічнохворий міг володіти своїми діями в конкретній практичній ситуації. Така діяльність лікарів є ключовою при визначенні осудності, дієздатності чи їх антиподів.

На наш погляд, система завдань судової психіатрії має наступний вигляд:

1. Психіатричне обстеження і надання об'єктивних висновків, що стосуються осудності, неосудності чи рівня осудності особи, яка притягується до кримінальної відповідальності.
2. Проведення заходів щодо попередження девіантної поведінки душевнохворих осіб.
3. Обстеження осіб – учасників цивільного процесу, дії яких свідчать про їх незадовільний психічний стан.
4. Оцінка психічного стану свідків та потерпілих а також осіб, які захворіли психічними хворобами під час відбування покарання в місцях позбавлення волі.
5. Надання, в необхідних випадках, фахової психіатричної допомоги у проведенні слідчих, процесуальних дій та методики розслідування злочинів³.

Отже, загальним завданням судової психіатрії є об'єктивна та змістовна оцінка наявності чи відсутності психічних розладів і подальше використання такої оцінки з метою з'ясування об'єктивної істини у кримінальних, цивільних та адміністративних справах.

Важливим є дослідження психічних розладів, встановлення факту наявності яких у цивільному чи кримінальному судочинстві тягне за собою наступні юридично-правові наслідки:

1. Звільнення від кримінальної відповідальності (при вчиненні кримінального правопорушення).
2. Визнання цивільно-правового договору недійсним (при вирішенні цивільного спору).

Такі юридичні наслідки матимуть місце, якщо суб'єкт процесуальних правовідносин хворіє на психічний розлад, що підтверджено актом експертизи. Цей акт містить в собі вступну, досліджувальну, мотивувальну частини і психіатричний висновок⁴.

При оцінці психічного стану особи, яка вчинила правопорушення чи цивільного позивача або відповідача експерт-психіатр згідно із Кримінально-процесуальним та Цивільно-процесуальним кодексами України на письмову (в окремих випадках – усну) вимогу слідчих відділів органів внутрішніх справ чи судів надає оцінку щодо:

- 1) наявності чи відсутності психічного розладу;
- 2) діагнозу (якщо особа хворіє на психічний розлад);
- 3) визначення ступеня та складності психічних порушень.

Необхідно розуміти, що в юриспруденції здоров'я розглядається як загальне правило. При відсутності законно підтвердженого висновку про психічне нездоров'я ніхто не може стверджувати, що особа є душевно хворою, недієздатною чи неосудною. Саме тому у судовій психіатрії встановлено категорію «презумпція психічного здоров'я». Якщо ж в особі присутні ознаки психічного захворювання, то цей випадок потрібно дослідити та визначити. «Презумпція психічного здоров'я» за своєю природою схожа на «презумпцію невинності».

Науковці даної галузі з метою ефективного розв'язання завдань судової психіатрії розробляють концептуальні засади об'єктивної та змістовної оцінки тих чи інших психічних захворювань та певні критерії, на основі яких фахівці дають висновки про неосудність чи недієздатність осіб – учасників цивільного чи кримінального процесу. Через це наука *судова психіатрія* досліджує природу психічних хвороб, їх ознаки, риси перебігу, які зустрічаються в судово-психіатричній практиці.

Особливим чином досліджуються виняткові або виключні стани. Передусім це патологічне сп'яніння, реакція короткого замикання, патологічний просонковий стан. У рамках судово-медичної експертизи дані стани необхідно продіагностувати, проаналізувати або відкинути, дати відповідь, чи могла дана особа перебувати в тому чи іншому стані в той час, коли вона вчиняла правопорушення. Проблема вчинення суспільно небезпечних діянь психічнохворих осіб тісно взаємопов'язана із розробленням певних критеріїв для виписки хворих, організації та провадження нагляду за виписаними хворими з боку органів внутрішніх справ, відповідних медичних установ.

Наразі наукового дослідження потребує питання психіатрично-правової оцінки ситуації, коли фіксуються нечіткість, розмитість симптомів хвороби або її зміни, що часто виникають під загрозою відповідальності за вчинене особою суспільно небезпечного діяння. Також уваги до себе вимагає розроблення концепцій, що дають змогу чітко визначити закономірності полегшеного перебігу шизофренії, органічного ураження головного мозку, психопатії та ін.

Нині є актуальною судово-психіатрична експертиза під час вирішення трудових, сімейних та цивільних спорів, коли необхідно з'ясувати питання дієздатності чи недієздатності особи-учасника спору.

У законодавчих органах багатьох країн світу обговорюються питання «обмеженої осудності». При декларації вищевказаної категорії необхідно ввести механізми оцінки осудності. Що стосується України, то поняття «обмеженої осудності» встановлено в Кримінальному кодексі⁵.

Після курсу примусового лікування душевнохворі часто залишаються без належної уваги та вчиняють правопорушення повторно, чим становлять суспільну небезпеку. Саме тому питання профілактики правопорушень серед психічнохворих є дуже важливим та актуальним у судовій психіатрії. Ефективна профілактика правопорушень серед душевнохворих можлива лише після повного та змістовного вивчення «механізмів», що зумовили розлади психіки та життєвих чи побутових ситуацій, що можуть негативно вплинути на психічний стан вказаних осіб. Дані об'єкти дослідження певним чином поєднують у собі і соціальну реабілітацію психічнохворих, і судову психіатрію.

На основі проведення практичних заходів щодо правопорушень серед психічнохворих та судово-психіатричної експертизи напрацьовуються законодавчі акти, методичні та інструктивні матеріали з питань проведення психіатричної експертизи, ефективного примусового лікування й інших медико-психіатричних заходів.

Наразі такі дослідження дали можливість впровадити комплексну психолого-психіатричну експертизу, що здатна виявити збої в адекватному психічному відображенні та здатності особи до нормального психічного мислення і волевиявлення.

Стрімкий розвиток судової психіатрії виділив її окремий спеціальний розділ – пенітенціарна психіатрія, основною метою якою є надання якісної психіатричної допомоги ув'язненим. Також завданням пенітенціарної психіатрії є виявлення з числа засуджених, осіб, що мають психічні розлади а також надання їм ефективної психіатричної, психологічної, наркологічної допомоги, в необхідних випадках здійснення примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії.

Рівень розвитку суспільства, загальна та правова культура може бути охарактеризована ставленням людей до психічнохворих. Адже розвинуте громадянське суспільство використовує лише гуманні наукові засоби в лікуванні та соціальної реабілітації душевнохворих⁶.

Потреби практики та приділення більшої уваги до особи підекспертного стали причиною виділення нових видів експертизи. До них належить комплексна психолого-психіатрична експертиза, що допомагає визначити конкретну міру втрати здатності особи до волевиявлення і адекватного психічного відображення.

Висновки. Судова психіатрія займає особливе місце в площині загальної психіатрії та є самостійним розділом науки і практики, який вбирає в себе різномірний комплекс даних про патологію психічної діяльності людей. Використання знань судової психіатрії як в науковій, так і в практичній діяльності юристів зумовлено природою людини. Суддя, прокурор, адвокат чи слідчий при дослідженні обставин справи, учасники якої мають певні психічні особливості, повинен ефективно використовувати фахові знання судових експертів-спеціалістів. У свою чергу, проводячи психічну чи психіатричну експертизу, судові експерти-спеціалісти повинні розуміти всю вагу покладеної на них відповідальності. Вони мають бути точними у встановленні діагнозів, адже легальна кваліфікація того чи іншого психічного стану особи в експертному акті може носити доленосний характер для учасників провадження. Тому експертний висновок повинен бути точний, обґрунтований, об'єктивний та змістовний.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88. – Електрон. версія ред. 11.08.2013 р.

² Макаренко С. І. Експертизи на досудовому слідстві : навч. посіб. / С.І. Макаренко, О. В. Негодченко, В. М. Тертишник. – Д. : ДЮІ МВС України, 2001. – 204 с.

³ Білецький С. М. Судова медицина та судова психіатрія : навч. посіб. / С. М. Білецький, Г. А. Білецька. – К. : Одіссей, 2010. – 200 с.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–13. – Ст. 88. – Електрон. версія ред. 11.08.2013 р.

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

⁶ Білецький С. М. Вказана праця.

Резюме

Цимбалюк В. І. Роль судово-психіатричної експертизи в питанні оцінки психічного стану особи.

У статті досліджується судова психіатрія як єдиний можливий інструмент з'ясування питань з приводу психічного стану особи. Визначено, що медико-експертна діяльність медичних працівників у багатьох випадках є необхідною для одержання об'єктивної істини під час провадження кримінальних, цивільних чи адміністративних справ.

Ключові слова: психіатрія, діагноз, презумпція психічного здоров'я, судова психіатрія, юриспуденція, судовий психіатр.

Резюме

Цимбалюк В. И. Роль судебно-психиатрической экспертизы в вопросе оценки психического состояния человека.

В статье исследуется судебная психиатрия как единственно возможный инструмент выяснения вопросов по поводу психического состояния человека. Определено, что медико-экспертная деятельность медицинских работников во многих случаях является необходимой для выяснения объективной истины при осуществлении уголовных, гражданских и административных дел.

Ключевые слова: психиатрия, диагноз, презумпция психического здоровья, судебная психиатрия, юриспуденция, судебный психиатр.

Summary

Tsybaliuk V. The role of forensic psychiatric examination to evaluate the mental condition of the person.

The article examines the forensic psychiatric examination as tool for finding out about the mental state of a person. Determined that the medical and expert activities of health workers in many cases are necessary to determine the objective truth in the proceedings of criminal, civil or administrative cases.

Key words: psychiatry, diagnosis, presumptive competency of mental health, forensic psychiatry, forensic psychiatrist.

В. А. ВОЛОШИНА*Віта Анатоліївна Волошина, провідний спеціаліст канцелярії управління забезпечення діяльності Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України***ОКРЕМІ ПИТАННЯ НАУКОВО-КОНСУЛЬТАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

Становлення України як суверенної, демократичної та правової держави тісно пов'язано з тривалим та суперечливим процесом формування судової влади. Забезпечення законності і правопорядку, захист прав і свобод людини і громадянина, охорона законних прав та інтересів держави і суспільства - функції адекватно притаманні правовій демократичній державі і складають мету і повсякденну діяльність органів державної влади, в тому числі, і влади судової, яка діє як самостійна і незалежна гілка державної влади. Як слушно зазначає О. Г. Яновська, система правосуддя повинна бути ефективною не тільки тому, що від неї залежить законне, обґрунтоване та справедливе вирішення судових спорів, а й тому, що саме від цієї системи залежить захист ідеалів та свобод людини, демократії, законності та справедливості, забезпечується побудова правової держави та громадянського суспільства¹. Разом із тим, порядок організації та діяльності судової влади прямо впливає на правову систему країни, її розвиток та стабільність. На незалежний суд у правовій державі покладається контроль за дотриманням законності в усіх без винятку сферах суспільного життя. Зокрема, суд має захищати основи конституційного ладу в державі, законність створення та діяльності політичних партій, проведення виборів, гарантувати дотримання основних прав та свобод людини і громадянина. Саме тому осмислення судової влади як самостійного правового явища потребує консолідованого теоретико-методологічного підходу.

Політика будь-якої держави спрямована на встановлення певного балансу інтересів між особистістю та суспільством; судова політика спрямована на забезпечення цього балансу і залежить, більшою мірою, від того, чий інтереси і яким чином повинні бути захищені. Саме тому організації судової системи завжди надавалося одне з першорядних значень. Система правосуддя в будь-якій державі завжди є об'єктом пильної уваги. Не менша увага приділяється діяльності найвищого судового органу, від якого залежить функціонування судової системи країни в цілому. Правильне і нормальне функціонування правосуддя в більшій мірі залежить і від організації верховного суду.

У вивченні цієї теми можна виділити кілька основних напрямків.

Частина вітчизняних дослідників розглядала історію становлення радянських судових органів, основний акцент роблячи на функціонування системи революційних трибуналів, органів позасудової репресії. Тут ми можемо виділити роботи В. П. Портнова, М. М. Славіна, Ю. П. Титова, В. В. Шимановського, І. А. Ушакова. Інші автори основну увагу приділяли становленню НКР'янської судової системи, починаючи з 1918 року. Це роботи Н. А. Антонової, М. В. Кожевникова, Н. В. Криленка, Д. І. Курського, Е. А. Скрипільова.

Зокрема, окремим питанням організації та діяльності судової влади в умовах становлення правової держави й громадянського суспільства присвячені наукові праці вітчизняних вчених: О. В. Батанова, С. В. Бобровник, М. І. Гаврилова, В. Г. Гончаренка, В. П. Горбатенка, О. В. Зайчука, В. С. Ковальського, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, О. М. Костенка, М. В. Костицького, В. В. Костицького, О. Л. Копиленка, Е. Б. Кубка, І. О. Кресіної, Л. А. Луць, О. М. Мироненка, О. Г. Мурашина, В. П. Нагребельного, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, О. Д. Святоцького, В. Ф. Сіренка, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, В. Є. Скоморохи, І. Б. Усенка, М. В. Цвіка, В. В. Цветкова, В. М. Шаповала, В. Я. Тація, Г. П. Тимченка, М. І. Хавронюка, Ю. С. Шемшученка, О. І. Ющика, О. Н. Ярмиша та ін.

Водночас, абсолютно недослідженими є питання, пов'язані з науковим забезпеченням діяльності як судових органів загалом, так і Верховного Суду України зокрема. Аналіз історії становлення Верховного Суду України, зміни його ролі, функцій та компетенції в різні періоди вітчизняної історії є однією з актуальних завдань правової науки. Воно впливає і з того факту, що в даний час не вжито комплексного дослідження з вивчення та аналізу історії верховного судового органу – Верховного Суду України, з урахуванням сучасних імплементаційних та євроінтеграційних процесів, що відбуваються в нашій країні. У вітчизняній науці більшою мірою аналізувалися питання становлення судової системи в цілому. Набагато менше уваги приділялося проблемам становлення верховної судової влади, організації судового контролю в Україні, починаючи з моменту створення Верховного суду України.

Загалом, як слушно зауважує А. О. Краснейчук, система державного управління являє собою сукупність органів державного управління, комунікацію їх взаємозв'язків між собою та з об'єктами державного управління, роль яких виконують різноманітні суспільні відносини, організації, підприємства, громадяни². Без теоретичного знання, що безпосередньо слугує конкретній державотворчій практиці, неможливе виконання стра-